

Quarterly of Islamic Awakening Studies

Summer 2025. Vol 14. Issue 1

ISSN (Print): 2322-5645- ISSN (Online): 2783-2112

Journal Homepage: <https://www.iabaj.ir/>

Research Paper

Islamic Awakening in the Age of Despotism: The Narrative of the Qom Seminary's Resistance against Pahlavi Pseudo-Modernism

Abbas Emadi^{1*}

1. Assistant Professor, Department of Political Science, Tarbiat Modares University

ARTICLE INFO

PP: 22-43

Use your device to scan and read
the article online

Keywords: Qom Seminary, Clergy, Religion and Politics, Political Resistance, Islamic Awakening

Article History:

Received:
3 MA 2025
Accepted:
28 SE 2025

Abstract

During the Pahlavi dynasty, some of the government's pseudo-modernization policies were based on laws that contradicted Islamic law. In this secular atmosphere, the Qom Seminary, in accordance with the existing conditions and capacities, adopted various methods to nullify these laws or prevent the implementation of government policies. From the time of the re-establishment of the seminary by Ayatollah Haeri until the death of Ayatollah Boroujerdi in 1961, although there was clear and open resistance from the seminary's clergy and religious authorities to these policies, there were also some seemingly conservative approaches. Approaches that may be interpreted as a form of tolerance, compromise, or cautious coexistence with the state. The historical narrative of this confrontation and the analysis of the diverse strategies of resistance of the Qom region against the political domination of the state are the main issues of this research. Approaches that may be interpreted as a form of tolerance, compromise, or cautious coexistence with the government. The historical narrative of this confrontation and the analysis of the diverse strategies of resistance in the Qom region against the political domination of the government are the main issues of this research. (Problem) The main question is how to explain the resistance strategies of the Qom region against the anti-religious decisions and actions of the Pahlavi monarchy. (Question) This article was conducted using a historical-documentary method and within the framework of James Scott's "hidden narrative" theory. (Method) The findings show that the Qom seminary, as an institution of cultural awakening and resistance, was able to maintain its institutional independence and religious legitimacy during a period when the government limited the capacity for open opposition by adopting diverse resistance strategies. These everyday resistances, although seemingly small and limited, gradually contributed to the erosion of the government's legitimacy and paved the way for broader social changes in the future. (Findings)

Citation: Emadi, A. (2025). Islamic awakening in the age of tyranny: Narrative of the resistance of the Qom Seminary against Pahlavi pseudo-modernism. Quarterly Journal of Islamic Awakening Studies, 14(1). 22-43

* **Corresponding author:** Abbas Emadi, **Email:** emadi@modares.ac.ir

Extended Abstract

Introduction

The Seminary of Qom is one of the most significant religious institutions in the Shi'a world, with historical roots traced by some scholars to the era of the infallible Imams. From the 2nd century AH, the migration of Ash'ari scholars to Qom and their dissemination of Hadiths transformed the city into a major center of Shi'a learning, which flourished until the 5th century AH. Its prominence later declined but was revived in the modern era with the migration of Ayatollah Sheikh Abdul-Karim Haeri Yazdi to Qom in 1921. His scholarly efforts and leadership re-established the Seminary as a central institution of Shi'a thought and education. This revival, however, was not merely a religious endeavor but a deliberate response to the political and cultural crises of the time. The aftermath of the Iranian Constitutional Revolution, internal divisions among the clergy, and the decline of religious authority in both Iran and Iraq had weakened Shi'a institutions. Recognizing the moral and social decay that threatened Iran, Haeri sought to create a strong seminary to counteract corruption and foreign influence. Over the following decades, particularly under Ayatollahs Haeri, the "Three Grand Ayatollahs" (Sadr, Hojjat, and Khonsari), and Ayatollah Boroujerdi, the Qom Seminary became a central force in defending religious values amid the Pahlavi regime's modernization and secularization policies. These included the enforcement of Western-style legal, educational, and cultural reforms that undermined traditional religious authority. The Seminary's reaction to these policies reflected both open resistance and cautious pragmatism, balancing survival with opposition. This study examines the complex and evolving relationship between the Qom Seminary and the Pahlavi state from its re-establishment in 1921 to the death of Ayatollah Boroujerdi in 1961. It seeks to analyze the Seminary's strategies-ranging from overt defiance to subtle resistance-in preserving religious autonomy and confronting state-driven secularization. The research thus aims to understand how the Seminary maintained its

institutional independence and moral influence under the pressures of political modernization.

Methodology

The research method employed in this study is the historical-documentary method. In this approach, data were collected through the examination of written sources and documents related to the Qom Seminary, including treatises, memoirs, historical works, and secondary studies. The gathered materials were then analyzed using a descriptive-analytical approach. Accordingly, the study first describes historical evidence concerning the Pahlavi regime's policies and strategies, as well as the actions and responses of the Qom clergy. In the next stage, these findings are analyzed through the lens of James C. Scott's theory of "hidden transcripts."

Results and Discussion

The findings of this study reveal that the modernization and secularization policies of the Pahlavi regime had profound effects on the religious landscape of Iran, provoking various forms of resistance from the Qom Seminary. During the leadership of Ayatollah Abdul-Karim Haeri Yazdi (founder of the Seminary) and later Ayatollah Hossein Boroujerdi, the Seminary adopted a dual strategy of overt and covert resistance, which can be analyzed through James C. Scott's theory of "hidden transcripts". In the early Pahlavi era, Reza Shah implemented policies aimed at weakening the influence of religion, including the Conscription Law, the Uniform Dress Law, the unveiling decree, and the secularization of judicial and educational institutions. These measures marginalized the clergy and sought to diminish public religious expression. At that time, the Qom Seminary was still in its formative years, lacking political power and institutional stability. Ayatollah Haeri chose not to engage in open confrontation with the state, adopting a strategy of patience, prudence, and internal consolidation. Although he expressed regret over anti-religious measures, he refrained from public opposition. His focus on strengthening educational structures, training future jurists, and maintaining the continuity of religious scholarship represented a form of hidden resistance - safeguarding the seminary's survival under repressive conditions. Nevertheless, open forms of resistance also

emerged in society, led by other clerics associated with the Qom network. Movements such as the uprising of Ayatollah Ruhollah Esfahani and the Mashhad protests during the unveiling decree illustrated the clergy's capacity to mobilize popular dissent. These overt resistances, while suppressed, revealed the persistence of religious authority and social trust in the clergy, laying a foundation for future mobilizations. During the leadership of Ayatollah Boroujerdi, the Seminary entered a new phase characterized by greater institutional stability and wider influence. The political environment under Mohammad Reza Shah was relatively less repressive than that of his father, allowing the clergy to assert their influence more openly. Ayatollah Boroujerdi combined political prudence with selective confrontation. His public opposition to women's participation in elections, the expansion of the Bahá'í community's influence, and moral corruption in society represented clear cases of overt resistance, which often forced the government to retreat. At the same time, his avoidance of unnecessary political engagement and his focus on maintaining the Seminary's independence were examples of covert resistance that preserved its autonomy while avoiding direct suppression. Analyzed through the framework of Scott's hidden transcript theory, these patterns indicate that the Qom Seminary resisted state domination not only through open defiance but also through subtle, everyday acts of autonomy, adaptation, and narrative control. Such hidden forms of resistance - maintaining traditional dress codes, continuing religious education, and preserving communal networks - gradually eroded the legitimacy of the Pahlavi regime's secularization project. Overall, the Seminary's resilience during both leaderships demonstrates that its success in confronting anti-religious policies depended on the interplay between institutional strength, the charisma and strategy of its leaders, and the shifting capacity of the state to enforce its modernization agenda. The study concludes that the Qom Seminary's dual strategy of hidden and overt resistance not only ensured its survival but also laid the intellectual and social groundwork for later religious movements, culminating in the reassertion of clerical authority in Iran's modern history.

Conclusion

During the Pahlavi era, the modernization and Westernization policies of the state had serious negative consequences for religion and the clergy in Iran. This study examines key anti-religious actions and policies of the Pahlavi regime and analyzes the responses of the Qom Seminary as a central Shi'a institution. The Seminary employed both overt and covert forms of resistance, which can be interpreted through James C. Scott's theory of "hidden transcripts". In the early Pahlavi period, when the Qom Seminary was newly revived and lacked political power, the government implemented several secularizing measures, such as the Conscription Law, the Uniform Dress Law, the unveiling decree, and the secularization of judicial and educational institutions, as well as restrictions on religious rituals. In response, some clerics led open resistances, including Ayatollah Ruhollah Esfahani's movement and the Mashhad uprising against unveiling. However, covert forms of resistance also emerged. Ayatollah Haeri, the Seminary's founder, avoided direct confrontation, adopting patience and silence to safeguard the seminary's survival. From Scott's perspective, this "hidden resistance" was a strategic effort to preserve religious education and autonomy under state pressure. Under Ayatollah Boroujerdi, despite a relatively calmer political climate, the Seminary maintained this dual strategy. His explicit opposition to women's participation in elections, the spread of immorality, and the growing influence of the Bahá'ís reflected open resistance, which often forced government retreat. At the same time, Boroujerdi's prudence and avoidance of unnecessary political involvement exemplified covert resistance, balancing autonomy and engagement. The analysis shows that the Qom Seminary challenged the Pahlavi regime's anti-religious agenda not only through visible acts but also through every day, subtle forms of defiance that gradually eroded the state's legitimacy. These layered resistances preserved the Seminary's institutional independence and religious authority, laying the groundwork for later socio-political transformations in Iran. Ultimately, the study concludes that the Seminary's success depended on the leadership's strategic use of power, adaptability to political contexts, and commitment to religious duty over expediency-offering a model for clerical conduct in the Islamic Republic era.

فصلنامه علمی مطالعات بیداری اسلامی

دوره ۱۴، شماره ۱، تابستان ۱۴۰۴

شاپا چاپی: ۶۴۶۲-۲۲۲۸ شاپا الکترونیکی: ۲۱۱۲-۲۷۸۳

Journal Homepage: <https://www.iabaj.ir//>

مقاله پژوهشی

بیداری اسلامی در عصر استبداد: روایت مقاومت‌های حوزه قم در برابر شبه مدرنیسم پهلوی

عباس عمادی* - استادیار گروه علوم سیاسی دانشگاه تربیت مدرس

اطلاعات مقاله	چکیده
شماره صفحات: ۴۳-۲۲ از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید واژه‌های کلیدی: حوزه علمیه قم، روحانیت، مذهب و سیاست، مقاومت سیاسی، بیداری اسلامی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۲/۱۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۷/۶	در دوران سلطنت پهلوی، بخشی از سیاست‌های شبه مدرنیزاسیون دولت بر پایه قوانینی مغایر با شریعت اسلامی سامان می‌یافت. حوزه علمیه قم در این فضای سکولار، متناسب با شرایط و ظرفیت‌های موجود، با اتخاذ شیوه‌های متنوع در پی ابطال این قوانین یا جلوگیری از اجرای سیاست‌های دولت برآمد. از زمان بازتأسیس حوزه توسط آیت‌الله حائری تا رحلت آیت‌الله بروجردی در سال ۱۳۴۰ش، اگرچه مقاومت صریح و آشکار روحانیون و مراجع حوزه در برابر این سیاست‌های مشهود بود، اما هم‌زمان برخی رویکردهای به‌ظاهر محافظه‌کارانه نیز وجود داشته است؛ رویکردهایی که ممکن است به‌عنوان نوعی مدارا، سازش یا همزیستی محتاطانه با دولت تعبیر شود. روایت تاریخی این مواجهه و واکاوی راهبردهای متنوع مقاومت حوزه قم در برابر سلطه سیاسی دولت، مسأله اصلی این تحقیق است. (مسأله) پرسش اصلی این است که راهبردهای مقاومت حوزه قم در برابر تصمیمات و اقدامات ضد‌مذهبی سلطنت پهلوی را چگونه می‌توان تبیین نمود. (پرسش) این مقاله با روش تاریخی - اسنادی و در چارچوب نظریه «روایت نهانی» جیمز اسکات انجام شده است. (روش) یافته‌ها نشان می‌دهد حوزه قم به‌عنوان نهاد بیداری و مقاومت فرهنگی، با اتخاذ استراتژی‌های متنوع مقاومت، توانست استقلال نهادی و مشروعیت دینی خود را در دوره‌ای که دولت ظرفیت مخالفت آشکار را محدود می‌کرد، حفظ نماید. این مقاومت‌های روزمره، گرچه در ظاهر کوچک و محدود بودند، اما به‌تدریج به فرسایش مشروعیت دولت کمک نمود و زمینه‌ساز تحولات اجتماعی گسترده‌تر در آینده شد. (یافته‌ها)

استناد: عمادی، عباس. (۱۴۰۴). بیداری اسلامی در عصر استبداد: روایت مقاومت‌های حوزه قم در برابر شبه مدرنیسم پهلوی. فصلنامه علمی مطالعات بیداری اسلامی، ۱۴(۱)، ۴۳-۲۲

* نویسنده مسئول: عباس عمادی، پست الکترونیکی: emadi@modares.ac.ir

بیان مساله

حوزه علمیه قم یکی از مهمترین نهادهای مذهبی جهان تشیع است که بر اساس برخی از پژوهش‌های تاریخی، سابقه شکل‌گیری آن به دوران حضور امامان معصوم (علیهم السلام) باز می‌گردد. از قرن دوم هجری، با حضور محدثان اشعری در قم و نشر احادیث معصومین (علیهم السلام) توسط آنان، این شهر به یکی از مراکز مهم دینی تبدیل گردید و تا قرن پنجم هجری به اوج شکوفایی خود رسید. در اواسط نیمه دوم قرن پنجم هجری، با مهاجرت شیخ صدوق به ری و برخی از بزرگان به بغداد، تا حدی از رونق علمی حوزه قم کاسته شد و این امر با فراز و نشیب‌هایی تا زمان بازتأسیس آن در عصر حاضر ادامه یافت. (فقیهی، ۱۳۷۸، ص. ۲۸۰ - ۲۸۲) در روزهای پایانی سال ۱۲۹۹ ش با هجرت آیت الله شیخ عبدالکریم حائری یزدی به قم، فصل تازه‌ای در تاریخ حوزه علمیه گشوده شد و فعالیت‌های علمی و مجاهدت‌های خستگی‌ناپذیر ایشان در راستای احیای این حوزه مقدسه، روزه‌روز بر عظمت و رونق علمی آن افزود. پیش از آن، آیت الله آقامیرزا محمد فیض که از سامرا به قم هجرت کرده بود، در سال ۱۳۳۶ ق مدرسه فیضیه و دارالشفاء را که آن روزها کاربری غیرعلمی داشت، نوسازی و تعمیر نموده و آن‌ها را مسکن اهل علم قرار داد؛ سپس همراه برخی دیگر از علمای قم همچون شیخ ابوالقاسم کبیر قمی، شیخ محمدتقی بافقی، میرزامهدی پایین شهری و با مساعدت برخی از تجار، از آیت الله حائری که در آن وقت در شهر اراک اقامت داشت، برای هجرت به قم دعوت نمود. بدین‌سان حوزه کهن قم تجدید حیات یافت و دوره‌ای جدید در تاریخ حوزه علمیه قم آغاز گردید. (جعفریان، ۱۳۸۱، ص. ۱۵ - ۱۶)

همان‌گونه که از حالات و خاطرات شیخ مؤسس استفاده می‌شود، بازتأسیس حوزه قم از سوی ایشان با انگیزه‌های صرفاً مذهبی صورت نگرفته و امری اتفاقی و بدون برنامه نبوده است، بلکه با توجه به شرایط حساس سیاسی و فرهنگی آن روزگار، ضرورت یک مرکز مقاومت اسلامی در برابر برنامه‌های خطرناک بیگانگان و عوامل داخلی آنان احساس می‌شده است. (شکوری، ۱۳۸۶، ص. ۲۵۰ - ۲۵۳) در ایران، حوادث تلخ مشروطیت و پیامدهای منفی آن، به انزوا و سرخوردگی روحانیت و پراکندگی آنان منتهی شده بود؛ در عراق نیز اوضاع حوزه‌های علمیه چندان بسامان نبود و درگیری‌ها و اختلافات داخلی و اضمحلال امپراتوری عثمانی و سلطه بریتانیا، ضعف و فتور روحانیت شیعه را سبب شده بود. در چنین شرایطی فکر تأسیس حوزه علمیه‌ای مقتدر و معتبر در ایران در ذهن علمای شیعه از جمله حائری ایجاد شد و زمانی که میرزا محمدتقی شیرازی از ایشان تقاضا نمود که برای رهبری و مرجعیت شیعیان به عراق بازگردد، وی پاسخ داد: «ایران رو به تباهی و فساد می‌رود و باید در ایران برای مبارزه با فساد، حوزه‌ای به وجود آید». (نیکوبرش، ۱۳۸۱، ص. ۵۳) بنابراین، بازتأسیس حوزه علمیه قم بر یک زیربنای

فکری و فرهنگی قوی و محکم استوار بوده و انسجام روحانیت، بازیابی اعتبار درونی آنان، و مقاومت در برابر انحراف و فساد را در اهداف خود داشته است.

اکنون که حدود یکصد سال از این رویداد مهم فرهنگی می‌گذرد، سنجش و ارزیابی عملکرد حوزه قم در راستای تحقق این اهداف به‌ویژه در ارتباط با دولت‌ها و خط‌ومشی‌های آن‌ها در برابر نهاد مذهب بسیار حائز اهمیت است. احیای حوزه علمیه قم در دوران زعامت آیت الله حائری (ره) با سیاست‌های شبه‌مدرنیسم پهلوی اول همراه بود و در دوران زعامت آیات ثلاث (صدر، حجت و خوانساری) و آیت الله بروجردی نیز با فراز و نشیب‌هایی ادامه یافت. حوزه قم در مواجهه با چنین سیاست‌هایی متناسب با شرایط و ظرفیت‌های موجود، در پی ابطال این قوانین یا جلوگیری از اجرای سیاست‌های دولت برآمد. از زمان بازتأسیس حوزه توسط آیت الله حائری تا رحلت آیت الله بروجردی در سال ۱۳۴۰ش، اگرچه مقاومت صریح و آشکار روحانیون و مراجع حوزه در برابر سیاست‌های ضددینی رژیم پهلوی مشهود بود، اما هم‌زمان برخی رویکردهای به‌ظاهر محافظه‌کارانه نیز قابل مشاهده است؛ رویکردهایی که ممکن است به‌عنوان نوعی مدارا، سازش یا همزیستی محتاطانه با دولت تعبیر شود. روایت تاریخی این مواجهه و واکاوی راهبردهای متنوع مقاومت حوزه قم در برابر سلطه سیاسی دولت، مسأله اصلی این تحقیق است بر این اساس، پژوهش حاضر درصدد است مناسبات حوزه علمیه قم با دولت‌های پهلوی را به‌شیوه تاریخی - اسنادی مورد بررسی قرار دهد. قلمرو زمانی این تحقیق، از بازتأسیس حوزه قم در سال ۱۳۰۰ش تا رحلت آیت الله بروجردی در سال ۱۳۴۰ش را شامل می‌شود. بدیهی است قدرت نهادی حوزه قم در این گستره تاریخی همواره یکسان نبوده و کنش‌های روحانیت در برابر تصمیمات ضدمذهبی دولت‌ها متغیر بوده است.

اهداف و پرسش‌های تحقیق

هدف این تحقیق، تبیین مقاومت‌های آشکار و پنهان حوزه علمیه قم در برابر سلطه ضدمذهبی دولت‌های پهلوی از زمان بازتأسیس آن (۱۳۰۰ش) تا رحلت آیت الله بروجردی (۱۳۴۰ش) است. مقاله به این پرسش پاسخ می‌دهد که راهبردهای مقاومت حوزه علمیه قم (۱۳۰۰ - ۱۳۴۰) در برابر تصمیمات و اقدامات ضدمذهبی سلطنت پهلوی را چگونه می‌توان تبیین نمود.

پیشینه تحقیق

در مورد مناسبات روحانیت و رژیم پهلوی پژوهش‌های متعددی انجام شده است. بخشی از این تحقیقات، به بیان سیاست‌های ضدمذهبی دولت پرداخته و واکنش روحانیون را بیان کرده‌اند. عقیقی بخشایشی (۱۳۵۸) در تحقیقی مبسوط، به بررسی یک دوره تقریباً صدساله مبارزه روحانیت مترقی در ایران از میرزای شیرازی تا امام خمینی

می‌پردازد و روند مقاومت و پایداری روحانیت را در بستر تاریخ معاصر ایران نشان می‌دهد. منظورالاجداد (۱۳۷۹) اسناد و گزارش‌هایی از رابطه برخی از مراجع با دولت‌های پهلوی گردآوری کرده است که بخش‌هایی از آن مربوط به مناسبات آیات عظام حائری و بروجردی است و به کار این پژوهش می‌آید. این اثر هرچند در تبیین رابطه دین و دولت بسیار حائز اهمیت است، لکن صرفاً اسنادی است و تحلیلی از این مناسبات ارائه نداده است. بصیرت‌منش (۱۳۷۸) نیز به توصیف اقدامات ضد مذهبی پهلوی اول پرداخته و واکنش‌های علمای ایران اعم از قم و دیگر شهرها را به تفصیل بررسی کرده است. محمدی‌فر (۱۴۰۱) نیز در مقاله‌ای نقش مؤثر و پیشگام روحانیت شیعه را در بیداری اسلامی در تاریخ معاصر ایران بررسی کرده است. این پژوهش‌ها به مواجهه روحانیت شیعه با دولت‌های زمانه خود پرداخته و مواضع آنان در برابر خطومشی‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی آن‌ها به شکل توصیفی مورد بررسی قرار داده است. این تحقیقات هر چند تلاش کرده‌اند رویه‌های آشکار اعتراض و مخالفت علما را تبیین کنند، لکن به لایه‌های پنهان مقاومت آنان در برابر سلطه پهلوی نپرداخته‌اند. تحقیق حاضر، در تمایز با پژوهش‌های مذکور، صرفاً بر مواضع و واکنش‌های حوزه علمیه قم، به مثابه یک نهاد دینی متمرکز، در برابر سیاست‌های ضد مذهبی در دوره پهلوی تمرکز دارد و استراتژی‌های مختلف مقاومت آن را تبیین می‌کند.

روش و چارچوب نظری

روش تحقیق در این مقاله، روش تاریخی - اسنادی است. در این رویکرد، داده‌ها از طریق مراجعه به منابع و اسناد مکتوب مربوط به حوزه علمیه قم، اعم از رساله‌ها، خاطرات، آثار تاریخی و پژوهش‌های ثانویه گردآوری شده و بر اساس رویکرد توصیفی - تحلیلی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. بدین منظور، ابتدا شواهد تاریخی در مورد سیاست‌ها و خطومشی‌های پهلوی و همچنین اقدامات و واکنش‌های روحانیت قم توصیف شده و در گام بعدی با بهره‌گیری از نظریه «روایت‌های نهانی» تحلیل شده است. جیمز اسکات^۱، مردم‌شناس و نظریه‌پرداز سیاسی، در این نظریه با نقد رویکردهای کلاسیک به پدیده قدرت و سلطه، نظریه‌ای بدیل درباره مقاومت اجتماعی ارائه می‌دهد. برخلاف نگاه‌های سنتی که مقاومت را صرفاً در قالب شورش‌ها، جنبش‌های سازمان‌یافته یا کنش‌های آشکار سیاسی می‌دیدند، اسکات توجه خود را معطوف به مقاومت‌های روزمره و پنهان^۲ می‌کند؛ کنش‌هایی که گرچه فاقد سازمان‌دهی رسمی و شعارهای آشکارند، اما به مثابه نوعی سیاست پنهان در برابر سلطه عمل می‌کنند. او در کتاب مشهور «سلطه و هنر مقاومت؛ روایت‌های پنهان» (۱۹۹۰)^۳ مفهوم روایت‌های عمومی^۴ و روایت‌های

^۱ James C. Scott

^۲ Everyday Resistance

^۳ *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*

^۴ public transcripts

نهانی^۱ را مطرح می‌سازد. روایت عمومی، همان بازنمایی ظاهری روابط قدرت است که در آن افراد تحت سلطه، به‌ظاهر پذیرای سلطه‌نخبگان‌اند و کنش‌های آشکارشان در جهت حفظ مناسبات قدرت جلوه می‌کند. در مقابل، روایت نهانی فضایی است غیررسمی و درونی، جایی که فرودستان زبان و بیان دیگری می‌یابند و سلطه را در هر سه سطح مادی، منزلتی و ایدئولوژیک به چالش می‌کشند؛ این روایت‌ها می‌تواند در قالب لطیفه، لقب‌سازی، شایعه، غیبت، یا حتی اشکال ظریف تمارض، تأخیر در کار، و تخریب جزئی نمود یابد. (اسکات، ۱۳۹۶، ص. ۲۰۲) از این منظر، مقاومت پنهان الزاماً به تغییرات انقلابی فوری نمی‌انجامد، اما با فرسایش مشروعیت قدرت و ایجاد فضاهای فرهنگی برای نقد سلطه، زمینه‌ساز تحولات اجتماعی گسترده‌تر می‌شود. (همان، ص. ۲۲۱) این نظریه به‌ویژه در جوامعی که ساختارهای قدرت مجال‌اندکی برای اعتراض آشکار باقی می‌گذارند، راهگشاست و ابزاری تحلیلی برای فهم صداهای خاموش و مقاومت‌های بی‌صدا فراهم می‌آورد.

پژوهش حاضر، با کاربست این نظریه نشان می‌دهد که حوزه علمیه قم چگونه از ترکیب مقاومت پنهان و آشکار برای حفظ موجودیت، استقلال و ایفای نقش دینی - اجتماعی خود در برابر سیاست‌های ضد‌مذهبی پهلوی استفاده کرده است. در دوره پهلوی بسیاری از سیاست‌های فرهنگی و اجتماعی در راستای کاهش نفوذ دین در عرصه عمومی قرار داشتند؛ با این حال، مخالفت‌های حوزه قم تنها در سطح اعتراض‌های آشکار یا قیام‌های عمومی خلاصه نمی‌شد؛ بلکه پیش از آن و در لایه‌های روزمره‌تر جامعه دینی، اشکال گسترده‌ای از مقاومت پنهان جریان داشت. این اشکال مقاومت، گرچه در ظاهر به‌مثابه کنش‌های کوچک و پراکنده به نظر می‌رسیدند، اما کارکردی مهم در حفظ هویت دینی داشتند. همان‌طور که اسکات توضیح می‌دهد، چنین مقاومت‌هایی به مرور زمان با فرسایش اقتدار گفتمان رسمی، بستر اجتماعی لازم برای اعتراض‌های آشکارتر را مهیا می‌سازند. از این منظر، حوزه قم نه فقط به‌عنوان نهادی دینی، بلکه به‌عنوان عرصه‌ای برای شکل‌گیری «روایت‌های نهانی» عمل کرد؛ روایت‌هایی که در تضاد با متن عمومی تبلیغ‌شده از سوی حکومت (مدرنیزاسیون و سکولاریسم) قرار داشت.

یافته‌های تحقیق

دوران زعامت آیت الله حائری (۱۳۰۱ - ۱۳۱۵)

دوران زعامت آیت الله حائری همزمان با سلطه تدریجی خاندان پهلوی بر ایران بود. رضاخان که تا پیش از رسیدن به پادشاهی همواره تظاهر به دینداری و حمایت از روحانیت می‌کرد و از این طریق برای افزایش نفوذ و قدرت سیاسی خود بهره می‌برد (مکی، ۱۳۶۱، ج ۴، ص ۳۶) گفته بود: «همیشه دو اصل را سر سلسله مکونات و عقاید

¹ hidden transcripts

خود قرار داده‌ام: اجرای عملی احکام شرع مبین اسلام و تهیه رفاه عموم» (غنی، ۱۳۷۷، ص. ۳۹۷) وی این رویه را با رسیدن به سلطنت تغییر داد و سیاست خود در قلمرو فرهنگی و مذهبی را بر تجدد آفرانه بنا نهاد. این رویکرد که سکولاریسم و ضدیت با مذهب و نهادهای دینی از مهمترین نشانه‌های آن بود، گفتمان مسلط بر این دوره است که مورد حمایت برخی از روشنفکران آن روزگار نیز قرار گرفته و ترویج می‌شد. دولت شبه مدرنی که بر اساس این طرز تفکر شکل گرفته بود، طبعاً نتایج زیانباری را برای مذهب و گروه‌های مذهبی به دنبال داشت که از نتایج آن، اقدامات و مصوبات ضد مذهبی مجالس و دولت‌های این دوره است. برخی از مهمترین این اقدامات و مواضع حوزه علمیه قم در برابر آن به شرح زیر است:

قانون وظیفه عمومی اجباری

اولین تنش‌ها در روابط حوزه‌ی تازه احیا شده قم با دولت پهلوی، در جریان تصویب و اجرای قانون نظام وظیفه در ۱۶ خرداد ۱۳۰۴ به وجود آمد. به موجب ماده‌ی اول این قانون، «کلیه‌ی اتباع ذکور ایران، اعم از نفوس شهری و روستایی و ایلات و افراد ساکن خارج از کشور، از ابتدای سن ۲۱ سالگی موظف به خدمت سربازی بودند و مدت خدمت نیز دو سال بود». در ماده ۶۲ فقط حکام شرع که جواز اجتهاد یا فتوا از مراجع تقلید دارند، از خدمت سربازی معاف شده بودند و بقیه روحانیان که در سن خدمت وظیفه قرار داشتند، باید به انجام خدمت وظیفه اجباری بپردازند. (علی‌اکبری، ۱۳۸۵، ص. ۱۹۲) مقاومت‌های اجتماعی در برابر این قانون موجب تعویق اجرای کامل آن تا سال ۱۳۰۶ شد و پس از اجرای آن نیز جنبش‌های مردمی در مخالفت با این قانون به رهبری علماء در شهرهای جنوبی و تبریز به راه افتاد. با این که آیت‌الله شهید مدرس در نطق خود در مجلس، سربازی اجباری را بخشی از فروع دین اسلام و وظیفه عمومی مسلمین و مصداقی از حکم جهاد دفاعی در زمان غیبت امام عصر (عج) دانست، لکن از نگاه بسیاری از علماء، این قانون به منزله تحدید اختیارات مجتهدان شیعه در مسئله جنگ و جهاد به شمار می‌رفت.

به دنبال اجرای این قانون، قیام مردم اصفهان به رهبری آیت‌الله آقا نورالله نجفی اصفهانی به تشنج کشیده شد و علمای این شهر به رهبری آقا روح‌الله نجفی به قم آمدند تا اعتراض خود را بیان کنند. در این حرکت، جمعی از علمای شهرستان‌ها نیز با معترضین همراه شدند. نهضت حاج آقا نورالله که در مخالفت با قانون خدمت اجباری بود چند خواسته دیگر نیز داشت از جمله: ابقای محاضر و محاکم شرعی، نظارت بر مطبوعات برای جلوگیری از نشر مطالب خلاف اسلام و تعیین یک فرد صالح برای نظارت بر تعلیمات دینی و شرعیات وزارت فرهنگ (نجفی، ۱۳۷۸، ص. ۲۴۳) پس از مذاکرات دولت با علمای متحصن که «هیأت علمیه قم» نامیده می‌شدند، خواسته‌های آنان پذیرفته شد، ولی با مرگ مشکوک نجفی اصفهانی اجرایی نگردید. هر چند این حرکت با استقبال گرم

بزرگان حوزه قم مواجه شد، لکن شخص آیت الله حائری بنا به رعایت مصالحی که در رأس آن حفظ حیات حوزه علمیه بود از شرکت مستقیم در آن خودداری کرد و به ظاهر خود را بی طرف نشان داد و در جلسات علمی مهاجر شرکت نمی کرد. (شریف رازی، ۱۳۷۳ق، ص. ۲۹ - ۳۰؛ کریمی جهرمی، ۱۳۷۲، ص. ۶۲)

عرفی سازی نهادهای حقوقی و آموزشی

یکی از اقدامات ضد مذهبی این دوره برکنار کردن روحانیون از اداره مهمترین اموری بود که به طور سنتی در اختیار آنان بود. این اقدامات، فهرست گسترده ای از تأسیس نظام آموزشی مدرن و به چالش کشیدن متدهای آموزشی سنتی تا تأسیس دادگستری و تصویب قانون مدنی برای خارج کردن محاکم شرعی از نظارت روحانیون و تأسیس ثبت احوال و دولتی کردن روحانیت را شامل می شد. در قلمرو قضایی، به منظور پایان دادن به رویه های قضایی متنوع، دادگاه های جدید جایگزین محاکم شرعی سنتی گردید و با تصویب قوانین جدید، تأثیر قوانین شرع در آئین دادرسی کیفری کاهش یافت. همچنین از کسانی که دارای تحصیلات حقوقی بودند و تعدادی از نمایندگان مجلس و جمعی از روحانیون و مدرسین حوزه های علمیه (با تغییر لباس و معدودی هم با حفظ لباس روحانیت - انتخاب و دعوت به خدمت شدند و با این اقدام در مورد وجود روحانیون سنتی در دستگاه عدلیه سخت گیری هایی صورت گرفت). (عاقلی، ۱۳۶۹، ص. ۱۶۴) محدود کردن کارکردهای حقوقی روحانیت که از سال ۱۳۰۷ آغاز شد، به حیطه مسائلی از قبیل ازدواج و طلاق و تعیین قیم تسری یافت تا جایی که در سال ۱۳۱۵ روحانیون به گونه ای قاطع از مقام قضا محروم بودند. با تأسیس اداره ثبت اسناد و املاک رسمی نیز رسیدگی به امور املاک و ثبت سند رسمی ازدواج و طلاق که پیش از آن در محاکم شرعی و با نظارت روحانیون انجام می شد، بنا به قانون مجلس باید توسط دفاتر رسمی صورت می پذیرفت. البته در ابتدای امر به منظور جلب نظر روحانیت و عدم مخالفت آنان، به برخی از روحانیون سرشناس تهران اجازه تصدی دفاتر اسناد رسمی داده شد. (بصیرت منش، ۱۳۷۸، ص. ۵۸)

در دی ماه سال ۱۳۱۳ قانون اوقاف به تصویب مجلس شورای ملی رسید که مورد اعتراض بسیاری از روحانیون واقع شد. تصویب این قانون به دولت قدرت تصمیم گیری وسیعی تفویض می کرد. (مخبر، ۱۳۷۱، ص. ۲۸۳) تأکید آیت الله حائری، به مصرف عواید ناشی از وقف، در اموری که واقف، وقف خاص کرده باشد بعد از مدتی نادیده گرفته شد و قانون مزبور به دولت این امکان را داد که ضمن تصرف در امور وقف، عواید آن را در اموری که مورد نظر رژیم است، استفاده کند.

در مورد ازدواج و طلاق نیز قوانین جدیدی توسط علی اکبر داور، وزیر عدلیه، به مجلس ارائه و مورد تصویب قرار گرفت. قانون مدنی مصوب سال‌های ۱۳۱۳ و ۱۳۱۴ نیز دارای فصل‌هایی در باره ازدواج بود. بر طبق این قوانین، شرط سنی ازدواج دختران ۱۶ سالگی بود و ثبت ازدواج نیز اجباری بود. همچنین حق طلاق برای زن و مرد به طور برابر به رسمیت شناخته می‌شد. (بصیرت منش، ۱۳۷۸، ص. ۱۳۴ - ۱۳۵)

تغییر در نظام آموزشی نیز وجه دیگری عرفی سازی رژیم پهلوی بود. در این دوره با ایجاد نظام آموزشی مدرن و تأسیس مدارس جدید، مکتب خانه‌ها و حوزه‌های علمیه از رونق افتاد. محتوای آموزشی نیز در جهت ایجاد حس ملی گرایی، باستان گرایی شاه پرستی و غرب گرایی تغییر یافت و تدریس قرآن و شرعیات ممنوع گردید. مدارس مختلط دخترانه و پسرانه تا پایان دوره ابتدایی (سن چهارده سالگی) دایر گردید و آموزگاران و دختران این مدارس در سال ۱۳۱۳ از داشتن حجاب منع شدند. همچنین مدارس بهائیان، زرتشتیان، یهودیان و ارمنی‌ها و مدارس میسیونری توسعه یافت. (همان، ص. ۷۳ - ۷۵)

رژیم پهلوی در راستای کنترل مدارس دینی نیز مدرسه سپهسالار را که از حوزه‌های مهم در تهران بود تحت عنوان جدید «دانشکده معقول و منقول» به صورت یکی از دانشکده‌های دانشگاه تازه تأسیس تهران درآورد و دستور جدید تحصیل در آن را تدوین نمود. همچنین تأسیس مؤسسه وعظ و خطابه در دانشکده معقول و منقول، با هدف تربیت روحانیون دولتی، تلاش‌هایی برای کنترل درآوردن این قشر بود. به طور کلی سیاست‌های رضاشاه در قبال حوزه‌های علمیه و مدارس دینی، انحلال یا دولتی کردن آن بود. سرنوشتی که برای مدارس و حوزه علمیه مشهد - به جز مدرسه حاج میرزا احمد کفایی خراسانی به واسطه ارتباطش با دولت‌های وقت - به آن دچار گردید. لکن حوزه قم به دلیل سیاست عدم تقابل حائری از خطر انحلال در امان ماند و فقط به کاهش بسیار محسوس طلاب منتهی شد. (رضوی، ۱۳۹۷، ص. ۱۵۰)

قانون لباس متحد الشکل (لباس پهلوی)

در دی ماه ۱۳۰۷ قانون لباس متحدالشکل به تصویب مجلس رسید که بر اساس ماده اول آن، «کلیه اتباع ذکور ایران که بر حسب مشاغل دولتی دارای لباس مخصوص نیستند، در داخله مملکت مکلف هستند که ملبس به لباس متحدالشکل بشوند». بر طبق ماده دوم، طبقات هشتگانه شامل مجتهدین، مراجع امور شرعیه دهات و قصبات پس از برآمدن از عهده امتحان معینه، مفتیان اهل سنت و جماعت که از طرف دو نفر از مفتیان مسلم اهل سنت اجازه فتوی داشته باشند، پیشنمازان دارای محراب، محدثین که از طرف دو نفر مجتهدین مجاز اجازه روایت داشته باشند، طلاب مشغولین به فقه و اصول که در درجه خود از عهده امتحان برآیند و مدرسین فقه و اصول و حکمت الهی از این قانون مستثنی بودند. (منظور الاجداد، ۱۳۸۰، ص. ۸ - ۹) بر مبنای نظامنامه این قانون، لباس متحدالشکل

که موسوم به لباس پهلوی خواهد بود، عبارت است از «کلاه پهلوی و اقسام لباس کوتاه اعم از نیم تنه (یقه عربی و یقه برگردان)، پیراهن و غیره و شلوار اعم از بلند یا کوتاه یا میچ پیچدار». بستن شال ممنوع بود اما استفاده از پالتو و بالاپوش‌های دیگر در زمستان بدون اشکال بود. کلاه پهلوی نمی‌بایست علامت خاصی داشته باشد، ضمن این که بر سر گذاشتن کلاه با رنگ‌های زننده ممنوع اعلام شد. (مرکز بررسی اسناد تاریخی، ۱۳۷۸، ص. ۲۰ - ۲۱)

با اجرای این قانون، به تدریج سخت‌گیری‌ها بر روحانیت افزایش یافت و برخی طلاب در قم و شهرهای بزرگ از تعرض مأمورین مصون نبودند. (شریف رازی، ۱۳۷۳ق، ص ۴۸) با این که در برابر این قانون، واکنش‌ها و مقاومت‌های بسیاری در شهرهای مختلف از جمله تهران و تبریز صورت گرفت، سیاست آیت الله حایری در برابر این قانون، صبر و سکوت و تسهیل در اعطای مجوزهای مورد نظر دولت بود. (حسینی زاده، ۱۳۸۹، ص. ۲۲۸)

فرمان کشف حجاب

یکی دیگر از اقدامات جنجال برانگیز و ضد مذهبی در این دوره فرمان کشف حجاب بود که در راستای سیاست‌های غربگرایانه و شبه مدرنیسم در ۱۷ دی سال ۱۳۱۴ از سوی شخص شاه صادر گردید و به موجب آن، زنان و دختران ایرانی از استفاده چادر، روبنده و روسری منع شدند. این دستور شاه، اوج سیاست‌های پهلوی در زمینه تغییر لباس بود که از سال‌ها قبل آغاز شده بود. در نوروز ۱۳۰۷، جمعی از زنان دربار بدون حجاب در غرفه‌ی بالای ایوان آینه در حرم حضرت معصومه سلام الله علیها حاضر شدند که این امر موجب اعتراض آیت الله بافقی گردید. آیت الله حائری، در این واقعه به رضاشاه گفته بود: «باقی از موضع شخصی به این حرکت دست زده است. شما حساب حوزه را از ایشان جدا کنید». (شکوری، ۱۳۸۶، ص ۳۱۵) او حتی برای مدتی از شهر قم کناره گرفت (شریف رازی، ۱۳۷۳ق، ص. ۴۶) و حکمی صادر کرد که «صحبت و مذاکره در اطراف قضیه اتفاقیه مربوط به شیخ محمدتقی را برخلاف شرع انور و مطلقاً حرام اعلام نمود». (مکی، ۱۳۶۱، ج ۴، ص. ۲۸۷) در این ماجرا آیت الله حائری که با هوشیاری مخصوص خود دریافته بود که رضاخان فقط به دنبال بهانه مختصری است که حوزه علمیه را از ریشه برکند، سکوت را پیشه ساختند. رضاخان خود گفته بود: «اگر حاج شیخ عبدالکریم نفس می‌کشید، یک کلمه‌ای می‌گفت، فوری ماشین در خانه‌اش حاضر می‌کردم و می‌فرستادمش آنجا که عرب نمی‌انداخت» (شکوری، ۱۳۶۸، ص. ۱۴۶)

رضاشاه در ادامه سیاست‌های تغییر لباس، دستور داد که به جای کلاه پهلوی باید از کلاه شاپو استفاده شود. این تصمیم که مقدمه کشف حجاب محسوب می‌شد، اعتراضات وسیعی را به دنبال داشت که گسترده‌ترین آن در

مشهد صورت گرفت و به حادثه مسجد گوهرشاد منجر شد. در قم، آیت الله حائری که به خاطر حفظ حوزه علمیه، موضعی بی‌طرفانه در امور داشت از سوی روحانیون و دیگر طبقات سخت تحت فشار قرار گرفت، به گونه‌ای که میرزامهدی بروجردی که عملاً مدیریت حوزه را برعهده داشت، تهدید کرد که نامه‌ای را با امضای وی علیه اقدامات دولت انتشار خواهد داد. سرانجام حائری برخلاف رویه سابق خود، سکوت را شکست و تلگرافی در ۱۱ تیر ۱۳۱۴ به رضاشاه فرستاد و محترمانه مخالفت خود را ابراز داشت و وضع موجود را برخلاف قوانین شرع مقدس و مذهب جعفری دانست. (شریف رازی، ۱۳۷۳ق، ج ۱، ص. ۵۱) فروغی (رئیس الوزرا) در پاسخ این تلگراف، مواضع حائری را افترااتی بیش ندانست و تحت تعقیب قراردادن مروجان چنین اکاذیب و اراجیف را اعلام نمود. رضاشاه نیز پس از دریافت پیام حائری یکسره به منزل او رفته و تهدید کرد که «رفتارتان را عوض کنید و گر نه حوزه قم را با خاک یکسان می‌کنم. کشور مجاور ما کشف حجاب کرده و به اروپا ملحق شده است ما نیز باید این کار را بکنیم و این تصمیم لغو نمی‌شود». (معادیخواه، ۱۳۶۸، ص. ۱۰۶) وی پس از آن برخی از همراهان حائری را که درنوشتن این پیام نقش داشتند دستگیر و تبعید نمود. (طهرانی، ۱۴۱۰ق، ص. ۲۷ - ۳۱) شاه با سرکوب قیام مسجد گوهرشاد و برخورد تند با آیت الله حائری، توانست واکنش‌ها را محدود کند و به همین جهت، بخشنامه کشف حجاب را که از طرف رئیس‌الوزرا به دربار فرستاده شده بود، رسماً در ۱۷ دی ۱۳۱۴ برای اجرا در سراسر ایران ابلاغ نمود. (صلاح، ۱۳۸۴، ج ۱، ص. ۱۱۵ - ۱۱۸) چنین برخوردی سبب شد که پس از ابلاغ این قانون، هیچ صدای اعتراضی از حائری و حوزه علمیه قم به گوش نرسد.

اعمال محدودیت در انجام شعائر مذهبی

از دیگر اقدامات ضد مذهبی رضاشاه، ایجاد محدودیت در برگزاری مراسم مذهبی به بهانه مبارزه با خرافات بود. سنت‌هایی مانند قربانی کردن شتر در عید قربان، قمه زدن، زنجیرزنی و تعزیه خوانی، سوگواری و مجالس ترحیم، روضه خوانی و... از جمله آدابی بود که با محدودیت مواجه بود. عبدالله مستوفی عناد دولت با مناسک مذهبی از جمله روزه ماه رمضان را گزارش کرده است. (مستوفی، ۱۳۴۳، ج ۳، ص. ۲۷۲) مراسم روضه خوانی ماه محرم نیز با سیاست‌های گام به گام و تدریجی محدود گردید و شخص شاه که پیش از رسیدن به سلطنت، در مراسم سوگواری شرکت می‌کرد، ابتدا روضه ای محدود در تکیه دولت برگزار می‌کرد و سپس در سال ۱۳۱۱ حتی در مراسم روضه خوانی نیز شرکت نکرد. (سردار اسعد، ۱۳۷۲، ص. ۲۴۱ - ۲۴۲) در مورد مجالس ترحیم نیز مقرراتی وضع شد و در بخشنامه ای که به تاریخ ۲۴ خرداد ۱۳۱۴ از سوی تشریفات سلطنتی دربار صادر شد، محدودیت‌هایی اعمال گردید. (مؤسسه اطلاعات، ۱۳۲۹، ص. ۱۳۸)

به طور کلی، حوزه علمیه قم از همان روزهای نخستین بازتأسیس، در بسیاری از اقدامات و مصوبات ضد مذهبی دولت پهلوی نرمش نشان می داد و این به شخصیت زعیم حوزه هم برمی گشت که شخصیتی غیرسیاسی بود و شواهد متعدد نشان می دهد که در سراسر زندگی خود علاقه ای به درگیری در سیاست نداشت (حائری، ۱۳۸۱، ص. ۱۷۹) در واقع، شیخ عبدالکریم شیوه فرهنگی مبارزه و کادرسازی برای درازمدت را در نظر داشت و این هدف جز با حزم و احتیاط و صبر تلخ برآورده نمی شد (شکوری، ۱۳۸۶، ص. ۳۱۱) بر اساس این راهبرد، بزرگترین باقیات صالحات آن مرد بزرگ، احیاء و تأسیس مجدد حوزه علمیه قم بود که بعد از متروک شدنش در سالیان متمادی، منشأ برکات بسیاری گردیده و فقهاء نامداری را برای اداره حوزه های علمیه و جامعه اسلامی در آینده به یادگار گذاشته است.

دوران زعامت آیت الله بروجردی (۱۳۲۳ - ۱۳۴۰)

پس از درگذشت آیت الله حائری در بهمن ۱۳۱۵، حوزه علمیه قم توسط سه مرجع بزرگ - آیت الله سیدصدرالدین صدر، آیت الله سیدمحمد حجت، و آیت الله سیدمحمدتقی خوانساری - اداره می شد. در این زمان، حوزه قم به دلیل ضربات سخت رضاشاه، به سختی به حیات خود ادامه می داد و نگرانی از تعطیلی حوزه رو به افزایش بود (شریف رازی، ۱۳۷۳ق، ص. ۱۹۰) پس از تبعید رضاشاه نیز به رغم تلاش های مراجع ثلاث، فقدان آیت الله مؤسس همچنان احساس می شد و حوزه قم رونق چندانی نیافت. در این زمان جمعی از علما و بزرگان - از جمله امام خمینی (ره) که از مدرسین بنام حوزه بود - کوشیدند با دعوت از آیت الله بروجردی که در بروجرد ساکن بود و از شاگردان برجسته آخوند خراسانی به شمار می آمد، میراث شیخ مؤسس را رونقی دوباره بخشند. هجرت ایشان به قم در سال ۱۳۲۳ش و پذیرش مرجعیت تامه پس از آیت الله سیدابوالحسن اصفهانی (متوفی ۱۳۲۵)، به تدریج حوزه قم را به مرکز علمی منسجم و منظم تبدیل نمود و دامنه اقتدارش را به فراتر از ایران گسترش داد. شرایط اجتماعی و سیاسی ایران نیز در این دوره برای تقویت نهاد حوزه مناسب بود و روابط میان دولت و حوزه قم همچون گذشته تیره و تار نبود. موقعیت اجتماعی شاه جوان همچنان متزلزل بود و همراهی با علما و تظاهر به دینداری، تا مدتی می توانست موقعیت او را تثبیت کند. به همین جهت بود که برخی از خواسته های دینی حوزه قم مانند لغو قانون کشف حجاب، گنجاندن تعلیمات دینی در مدارس، عدم تغییر مذهب رسمی در مجلس مؤسسان مورد پذیرش دولت قرار گرفت. (کرباسچی، ۱۳۸۰، ص. ۱۷۴) آیت الله بروجردی نیز تلاش می کردند چنین رابطه ای با دربار حفظ شود و همانند آیت الله حائری چندان به رویارویی با دولت تمایلی نداشت. وی در سال ۱۳۲۷ پس از ترور نافرجام شاه، با ارسال پیامی برای او آرزوی سلامتی کرد و پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ نیز

بازگشت او را تبریک گفت. عدم موضع گیریه‌های سیاسی بروجردی، این گمان را نزد برخی از روحانیون (همچون کاشانی و نواب صفوی) ایجاد کرده بود که وی نسبت به مسائل اجتماعی مسلمین و خودکامگی‌های حکومت بی‌اعتناست، (رهنما، ۱۳۸۴، ص. ۵۳-۶۳) لکن هدف آیت الله بروجردی حفظ کیان و آبروی تشیع و کوشش در اعتلا و عظمت آن بود. وی از تزلزل در ایمان و اعتقاد مردم بیم داشت و از هر کنش یا واکنش سیاسی که ممکن بود در باورهای دینی مردم خلل ایجاد کند یا حرمت مرجعیت به عنوان الگوی عملی مردم را خدشه دار کند اجتناب می‌کرد. ایشان نیز همانند حائری، بنیانگذار حوزه قم، بر این باور بود که حوزه علمیه به عنوان مرکز تعلیم و تربیت مبلغین و مروجین مذهب بایستی از هیاهوهای زودگذر و کوتاه مدت سیاسی ایمن باشد تا پیامدهای غیرقابل پیش بینی مداخلات شتابزده سیاسی، هدف اصلی و معنوی آن را منحرف نسازد. به همین جهت، تنها زمانی که بر اساس یافته‌ها و تدابیر شخصی خود، احساس ضرورت می‌کرد، در امور سیاسی کشور دخالت می‌کرد و مواضع خود را اظهار می‌نمود. (همان، ص ۲۲-۲۳)

برخی از اقدامات ضد مذهبی دولت‌ها در این دوره و اقدامات و موضعگیری‌های حوزه علمیه قم به زعامت آیت الله بروجردی در ادامه به این شرح است:

لایحه انتخابات و حق رأی زنان

در اواخر آذر ۱۳۳۱ دولت مصدق لایحه قانون انتخابات مجلس شورای ملی را در جراید کثیرالانتشار در معرض عموم قرار داد و از مردم خواست ظرف ۱۵ روز به اظهار نظر در مورد آن بپردازند. ماده نهم این طرح مربوط به افرادی بود که از حق انتخاب شدن یا رأی دادن در انتخابات مجلس محروم بودند. در بین محرومان از رأی، «جامعه نسوان» در کنار اتباع خارجی و محجورین قرار داشتند. با توجه به این که نقش زنان در اجتماعات سیاسی و اجتماعی آن روز پر رنگ شده بود و آنان حقوق سیاسی خود را مطالبه می‌کردند، این مسأله یعنی ممنوعیت مشارکت زنان در انتخابات به مسأله مهم آن روز بدل شد. یک هفته پس از انتشار این لایحه، شایگان رئیس کمیسیون انتخابات در مصاحبه ای اعلام کرد که بنا بر قانون اساسی کشور، دولت موظف است مملکت را بر اساس اصول دموکراسی اداره کند و اگر اکثریت مردم خواهان مشارکت بانوان در انتخابات باشند، دولت نیز قانون انتخابات را اصلاح خواهد کرد و به زنان حق رأی خواهد داد. پس از این مصاحبه، نیروهای مذهبی به صحنه آمدند و تمام قد با مشارکت سیاسی زنان اظهار مخالفت نمودند. (همان، ص. ۴۹۳-۴۹۸)

یکی از موضعگیری‌های شدید در این باره موضع آیت الله بروجردی بود به گونه ای که شایعه ای در شهر قم مبنی بر قصد مهاجرت آیت الله بروجردی به عتبات در اعتراض به شرکت دادن بانوان در انتخابات منتشر گردید. در

تلگراف آیات عظام بروجردی، صدر و حجت، شرکت زنان در انتخابات امری خلاف احکام ضروریه اسلام تلقی شده است. (عقیقی بخشایشی، ۱۳۵۸، ص. ۵۶-۵۸؛ منظور الاجداد، ۱۳۷۹، ص. ۴۷۷)

مخالفت‌های حوزه قم با مشارکت زنان در انتخابات، هر چند سبب شد که تغییری در قانون انتخابات از این جهت صورت نگیرد و زنان همچون گذشته از شرکت در انتخابات محروم ماندند، لکن تلاش‌های وافر از سوی تشکل‌های مدنی و یا هیأت حاکمه در این باره ادامه داشت. از مکاتبات اسدالله علم و آیت الله گلپایگانی چنین استفاده می‌شود که دولت در سال ۱۳۳۴ قصد داشته است زنان را در انتخابات انجمن‌های ایالتی و ولایتی شرکت دهد ولی این امر با مخالفت‌های آیت الله بروجردی، متوقف مانده است. (اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص. ۴۴-۴۶) در سال ۱۳۳۸ نیز بعد از سخنرانی شاه در جلسه هیأت وزیران، مسأله حق رأی زنان در رسانه‌ها و نشریات دولتی مطرح گردید و این بار نیز ایشان به مخالفت پرداختند، به گونه ای که تا زمانی که ایشان در قید حیات بودند، رژیم نتوانست قوانین مربوط به شرکت زنان در انتخابات را اصلاح نماید. مطرح شدن انتخاب اشرف پهلوی به عنوان ولیعهد شاه نیز از موضع قانون اساسی یا آموزه‌های شرعی با مخالفت بروجردی مواجه شد (صافی گلپایگانی، ۱۳۷۰، ص. ۱۰۷-۱۱۸)

لایحه تحدید مالکیت

در زمان نخست وزیری منوچهر اقبال، دولت لایحه ای را در آبان ۱۳۳۸ با عنوان «تحدید مالکیت» به مجلس نوزدهم ارائه می‌دهد که بر اساس آن، مالکان زمین تنها حق داشتن ۴۰۰ هکتار از اراضی مرغوب را دارا هستند و بقیه را باید بین دهقانان بدون زمین تقسیم کنند. این لایحه هر چند در مجلس به تصویب رسید، اما در مرحله عمل با کارشکنی‌های زمینداران بزرگ با موفقیت اجرا نشد. علاوه بر این، موضعگیری‌های قاطع حوزه علمیه قم در این مسأله نیز عامل دیگری در عدم موفقیت آن به شمار می‌آید. آیت الله بروجردی در سوم اسفند ۱۳۳۸ در نامه‌ای خطاب به بهبهانی، می‌نویسد:

«چندی قبل که زمزمه‌هایی از تحدید مالکیت، مسموع می‌شد، به جناب آقای نخست وزیر شفاها و بعدا به اعلی حضرت همایونی - دامت عظمته - کتبا نصحا و رعایه للتکلیف - عدم موافقت آن را با قوانین دیانت مقدسه اسلام تذکر داده‌ام و جواب‌های رسیده مقنن نبود... مستدعی است حضرتعالی به نحوی که مقتضی می‌دانید، مجلسین را متذکر فرمایید تا از تصویب خودداری شود»

بدین ترتیب با پافشاری‌های آیت الله بروجردی و روحانیون حوزه مقدسه قم، اجرای طرح اصلاحات ارضی با موفقیت همراه نبود و شاه ناچار شد از اجرای آن در زمان حیات آیت الله بروجردی دست بکشد.

گسترش فعالیت بهائیان

از اوایل دهه ۱۳۳۰ و با تثبیت قدرت شاه پس از سرکوب مخالفان ملی گرا و توده‌ای، دولت پهلوی به تدریج از روحانیت فاصله گرفت و سیاست‌های ضد مذهبی خود را که مشخصه اصلی حکومت پهلوی دوم بود نمایان ساخت.

یکی از مهمترین رویه‌های ضد مذهبی در این دوران، فعالیت گسترده بهائیان و دستیابی آن‌ها به برخی مناصب سیاسی و اداری بود. این امر همواره یکی از دغدغه‌های حوزه علمیه قم و نگرانی‌های شخص آیت‌الله بروجردی بود و اقدامات مهمی را برای جلوگیری از گسترش بهائیت انجام دادند. طبق گزارشات، در همان ایامی که ایشان در بروجرد اقامت داشت، با نفوذ بهائیان در ادارات دولتی بروجرد به مقابله برخاسته و یک ماه رمضان هر روز به گونه‌ای مستدل بر ضد آنان سخن می‌گفت. (دوانی، ۱۳۷۱، ص. ۳۵۶ - ۳۵۷) در دوران زعامت و مرجعیت نیز فعالیت‌های فکری در رد این فرقه انحرافی را آغاز نموده و واعظانی همچون فلسفی و منتظری را برای خنثی کردن تبلیغات بهائیان و خنثی کردن اقدامات آنان ترغیب می‌کرد، (دوانی، ۱۳۸۲، ص. ۱۸۵ - ۲۰۰) آیت‌الله علی صافی گلپایگانی به ترغیب ایشان کتاب منتخب الاثر را نوشت و علی دوانی جلد سیزدهم بحارالانوار را با عنوان «مهدی موعود» ترجمه کرد تا باور به مهدویت در بین عموم مردم تعمیق و مستحکم گردد. افزون بر این، در نامه‌ای به آقای فلسفی از ایشان می‌خواهد تا در دیدار با شاه، مراتب اعتراض به سلطه بهائیان در کشور را به اطلاع شاه برساند. (همان، ص. ۱۹۰)

همچنین در مصاحبه‌ای در سال ۱۳۳۳ با روزنامه کیهان، خواستار آن شد که حظیره القدس - محل عبادت بهائیان - خراب شود و ساختمان جدید در اختیار انجمن خیریه قرار گیرد همچنین همه بهائیان از ادارات دولتی و بنگاه‌های ملی اخراج شوند و مجلس طرحی را مصوب کند که افراد بهائی از کشور خارج شوند.

دولت پهلوی در ابتدا با این مبارزات همراهی نشان داده و تبلیغ علیه بهائیت را اجازه می‌داد. همچنین ساختمان حظیره القدس - محل عبادت بهائیان - را از تصرف آنها خارج و به کتابخانه تبدیل کرد. (سلطانی طباطبائی، ۱۳۷۰، ص. ۴۸ - ۴۹) اما به تدریج و تحت تأثیر فشارهای بیرونی، از همراهی با خواسته‌های روحانیون در این باره خودداری کرده و علیرغم وعده‌هایی که شاه به آیت‌الله بروجردی داده بود بهائیان همچنان در سایه حمایت‌های دولت و دربار به فعالیت‌های خود ادامه می‌دادند.

مسأله موسیقی و مخالفت با اشاعه رادیو و تلویزیون، رواج مسکرات و مشروبات الکلی، مسأله حجاب و مخالفت با تأسیس «خانه زن» و مخالفت با برگزاری جشن‌های ۱۷ دی در سالروز کشف حجاب و تأکید بر گنجاندن تعالیم

دینی در قانون تعلیمات اجباری و بسیاری از موارد دیگر، از مواضع مهم آیت الله بروجردی در واکنش به تصمیمات و اقدامات ضد مذهبی دولت پهلوی دوم بوده است. (رهنما، ۱۳۸۴)

بحث و نتیجه گیری

در دوران پهلوی روند نوسازی و مدرن شدن جامعه نتایج و پیامدهایی ناگوار برای مذهب و روحانیت داشته است. پژوهش حاضر برخی از مهمترین اقدامات و سیاست‌های ضد مذهبی پهلوی را بررسی نموده و مواضع حوزه علمیه قم به مثابه یک نهاد مهم شیعی در ایران را در قبال این سیاست‌ها واکاوی نموده است. حوزه قم در دوره پهلوی، ضمن مقاومت آشکار و صریح در برابر سیاست‌ها و قوانین ضد مذهبی، از شیوه‌های مقاومت پنهان و تدریجی نیز بهره جسته است. این الگوی دوگانه مقاومت، از منظر نظریه «روایت نهانی» اسکات، قابل تحلیل است. در دورانی که حوزه قم به تازگی احیا شده بود و هنوز قدرت چندانی در برابر دولت نداشت، وضع قوانینی مانند قانون وظیفه عمومی، قانون لباس متحدالشکل، فرمان کشف حجاب، عرفی سازی نهادهای قضایی و آموزشی، اعمال محدودیت برای مناسک و مراسم مذهبی از مهمترین اقدامات ضد مذهبی پهلوی اول به شمار می‌آمد. در برابر این گونه اقدامات، مقاومت‌های آشکاری در قالب جنبش‌های اجتماعی یا شورش‌های مردمی به رهبری برخی از عالمان دینی به وقوع پیوست که نهضت حاج آقا روح الله اصفهانی و قیام علمای مشهد در واقعه کشف حجاب دو نمونه مهم آن به شمار می‌آید. لکن مقاومت‌هایی پنهان در مقابل سلطه دولت نیز به اشکال مختلف وجود داشته است. زعیم حوزه قم آیت الله حائری علیرغم آن که در مواجهه با چنین سیاست‌هایی اظهار تأسف می‌کرد، لکن به طور رسمی و علنی اقدام جدی در مخالفت با دولت انجام نداد و سیاست صبر و سکوت و مدارا را برگزید. تحلیل روایت نهانی نشان می‌دهد که این سکوت و پرهیز از رویارویی مستقیم، استراتژی محافظه کارانه‌ای برای جلوگیری از تعطیلی حوزه و نابودی ظرفیت‌های آموزشی و دینی آن بوده است. آیت الله حائری با تمرکز بر احیای حوزه و تربیت فقیهان آینده، به نوعی مقاومت پنهان را به سیاستی راهبردی بدل ساخت که اثرات آن در بلندمدت، حفظ هویت دینی و تقویت مرجعیت حوزه را به دنبال داشت.

در دوران زعامت آیت الله بروجردی نیز، علی‌رغم فضای نسبتاً آرام‌تر سیاسی، حوزه قم همچنان از ترکیب مقاومت آشکار و پنهان بهره برد. مخالفت ایشان با شرکت زنان در انتخابات، تحدید مالکیت و نفوذ بهائیان، و رواج منکرات نمونه‌هایی از مقاومت آشکار بود که با پیامدهای فوری و ملموس همراه بود. عقب نشینی دولت در بسیاری از این موارد نشان می‌دهد که قدرت و موقعیت حوزه در این دوران بسیار متفاوت با دوره پیش بوده است و در زمان حیات ایشان دولت پهلوی نتوانست در برنامه‌های نوسازی به طور کامل به اهداف خود برسد. در مقابل،

پرهیز بروجردی از دخالت‌های مستقیم و شتاب‌زده در دیگر مسائل سیاسی، نمونه‌ای از مقاومت پنهان است که با ایجاد تعادل میان حفظ استقلال حوزه و مواجهه با دولت، امکان ادامه فعالیت‌های آموزشی و دینی را فراهم آورد. تحلیل این یافته‌ها در چارچوب نظری اسکات نشان می‌دهد که حوزه علمیه قم نه تنها در قالب کنش‌های آشکار، بلکه از طریق «روایت‌های پنهانی» و مقاومت‌های خرد، توانسته است سیاست‌های ضد مذهبی دولت پهلوی را به چالش بکشد. این مقاومت‌های روزمره، گرچه در ظاهر کوچک و محدود بودند، اما به تدریج به فرسایش مشروعیت دولت در عرصه دینی و فرهنگی کمک نمود و زمینه‌ساز تحولات اجتماعی گسترده‌تر در آینده شد. به عبارت دیگر، حوزه قم با اتخاذ استراتژی‌های متنوع مقاومت، توانست استقلال نهادی و مشروعیت دینی خود را در دوره‌ای که دولت ظرفیت مخالفت آشکار را محدود می‌کرد، حفظ نماید. نتایج پژوهش حاضر همچنین نشان می‌دهد که موفقیت حوزه در مقاومت‌های آشکار و پنهان، تابع منابع قدرت زعمای حوزه و شرایط اقتدار دولت‌ها بوده است. همچنین نشان می‌دهد که رهبران حوزه، با حفظ استقلال فکری خود، مسئولیت دینی را قربانی مصلحت‌اندیشی یا منفعت‌طلبی نکردند و این رویکرد می‌تواند الگوی مناسبی برای روحانیت در دوران معاصر و جمهوری اسلامی محسوب شود. بررسی مناسبات دولت و حوزه قم در دوران چهل ساله جمهوری اسلامی پژوهشی بسیار با اهمیت خواهد بود که پیشنهاد می‌شود در کار پژوهشی مستقل به آن پرداخته شود.

فهرست منابع

۱. اسکات، جیمز. سی (۱۳۹۶) سلطه و هنر مقاومت؛ روایت‌های پنهان، ترجمه افشین خاکباز، تهران: نشر مرکز
۲. بصیرت‌منش، حمید (۱۳۷۸) علما و رژیم رضاشاه: نظری به عملکرد سیاسی - فرهنگی روحانیون در سال‌های ۱۳۰۵ - ۱۳۲۰، تهران: عروج
۳. جعفریان، رسول (۱۳۸۱)، برگ‌هایی از تاریخ حوزه علمیه قم، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی
۴. حائری، عبدالهادی (۱۳۸۱) تشیع و مشروطیت، تهران: امیرکبیر
۵. حسینی‌زاده، محمدعلی (۱۳۸۹) شکل‌گیری و تحول حوزه‌های شیعه، تهران: مؤسسه بشری
۶. دوانی، علی (۱۳۷۱) زندگانی زعیم بزرگ عالم تشیع آیت الله بروجردی، تهران: مطهر
۷. دوانی، علی (۱۳۸۲). خاطرات و مبارزات حجه الاسلام فلسفی، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی
۸. رضوی، کمال (۱۳۹۷) دوراهی روحانیت: جستارهایی درباره مرجعیت شیعه در ایران معاصر، اصفهان: آرما
۹. رهنما، علی (۱۳۸۴) نیروهای مذهبی بر بستر حرکت نهضت ملی، تهران: گام نو
۱۰. روحانی، حمید (۱۳۷۴) اسناد انقلاب اسلامی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی

۱۱. سردار اسعد، (۱۳۷۲) خاطرات سردار اسعد بختیاری، به کوشش ایرج افشار، تهران: اساطیر
۱۲. سلطانی طباطبایی، محمدباقر (۱۳۷۰). مصاحبه با سید محمدباقر سلطانی طباطبایی، مجله حوزه، ۸ (۴۳ و ۴۴)، ص. ۲۷ - ۵۸
۱۳. شریف رازی، محمد (۱۳۷۳ق) آثار الحجه یا تاریخ و دایره المعارف حوزه علمیه قم، قم: کتابفروشی برقی
۱۴. شکوری، ابوالفضل (۱۳۶۸) مرجع دورانیش و صبور آیت الله حائری، مؤسس حوزه علمیه قم، فصلنامه یاد، شماره ۱۷، سال پنجم، صص. ۱۶۲ - ۱۰۳
۱۵. شکوری، ابوالفضل (۱۳۸۶)، سیره صالحان: زندگینامه تحلیلی شماری از فقهای سیاست‌اندیش، تهران: عقل سرخ
۱۶. صافی گلپایگانی، علی (۱۳۷۰) مصاحبه با حاج شیخ علی صافی گلپایگانی، مجله حوزه، ۸ (۴۳ و ۴۴)، صص ۱۱۸ - ۱۰۷
۱۷. صلاح، مهدی (۱۳۸۴) کشف حجاب، زمینه‌ها، واکنشها و پیامدها، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهشهای سیاسی
۱۸. طهرانی، محمدحسین (۱۴۱۰ق) وظیفه فرد مسلمان در احیای حکومت اسلام، مشهد: انتشارات علامه طباطبائی
۱۹. عاقلی، باقر (۱۳۶۹) داور و عدلیه، تهران: انتشارات علمی
۲۰. عقیقی بخشایشی، عبدالرحیم (۱۳۵۸) یکصد سال مبارزه روحانیت مترقی، قم: دفتر نشر نوید اسلام
۲۱. علی اکبری، محمد (۱۳۸۵) تبارشناسی هویت جدید ایرانی؛ عصر قاجار و پهلوی اول، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی
۲۲. غنی، سیروس (۱۳۷۷) ایران برآمدن رضاخان و برافتادن قاجار و نقش انگلیسی‌ها در آن، تهران: نیلوفر
۲۳. فقیهی، علی اصغر (۱۳۷۸)، تاریخ مذهبی قم، قم: زایر
۲۴. کرباسچی، غلامرضا (۱۳۸۰) تاریخ شفاهی انقلاب اسلامی (تاریخ حوزه علمیه قم)، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی
۲۵. کریمی جهرمی، علی (۱۳۷۲ق) آیت الله مؤسس مرحوم حاج شیخ عبدالکریم حائری، قم: انتشارات دارالحکمه
۲۶. محمدی‌فر، نجات (۱۴۰۱). نقش روحانیت شیعه در بیداری اسلامی در تاریخ سیاسی معاصر ایران، فصلنامه بیداری اسلامی، ۱۱ (۲)، صص ۵۴ - ۲۹
۲۷. مخبر، عباس (۱۳۷۱)، سلسله پهلوی و نیروهای مذهبی به روایت تاریخ کمبریج، تهران: طرح نو

۲۸. مرکز بررسی اسناد تاریخی (۱۳۷۸)، تغییر لباس و کشف حجاب به روایت اسناد، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی
۲۹. مستوفی، عبدالله (۱۳۴۳)، شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه، تهران: زوار
۳۰. معادیخواه، عبدالمجید (۱۳۶۸) دیباچه‌ای بر نقد شخصیت‌های تاریخی: آشنایی با مجاهد بافقی، مجله یاد، شماره ۱۴، سال پنجم، صص. ۱۲۲ - ۹۵
۳۱. مکی، حسین (۱۳۶۱) تاریخ بیست ساله ایران، تهران: نشر ناشر
۳۲. منظور الاجداد، محمدحسین (۱۳۷۹) مرجعیت در عرصه اجتماع و سیاست، تهران: شیرازه
۳۳. منظور الاجداد، محمدحسین (۱۳۸۰)، سیاست و لباس: گزیده اسناد متحدالشکل شدن البسه ۱۳۰۷-۱۳۱۸، تهران: سازمان اسناد ملی ایران
۳۴. مؤسسه اطلاعات (۱۳۲۹) اطلاعات در یک ربع قرن: حوادث مهم یک ربع قرن در یک جلد کتاب، تهران: روزنامه اطلاعات
۳۵. نجفی، موسی (۱۳۷۸) اندیشه سیاسی و تاریخ نهضت حاج آقا روح الله اصفهانی، تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر
۳۶. نیکوبرش، فرزانه (۱۳۸۱) بررسی عملکرد سیاسی شیخ عبدالکریم حایری یزدی، تهران: امیرکبیر